

ALEKSANDER JANKOWSKI, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
<https://orcid.org/0000-0002-7806-1845>
aleksander.jankowski@ukw.edu.pl

GŁOSA O PEWNYM SIEDEMNASTOWIECZNYM WIELKOPOLSKIM KOŚCIELE DREWNIANYM, KTÓRY STAŁ SIĘ POMNIKIEM „NIEŚMIERTELNEJ SŁAWY” 104-LETNIEGO FUNDATORA

STRESZCZENIE: Wzniesiony w roku 1673 kościół drewniany w Brodach Poznańskich cechuje oryginalny quasi-przysłupowy system konstrukcyjny, plan in modum crucis, dekoracja ciesielska detalu z inskrypcjami memoratywnymi oraz unikatowy materiał źródłowy, ujawniający przyjęty dla świątyni wzorzec oraz pierwotne oblicze architektoniczne i wyposażenie. Wkomponowane w dekorację portali i belki tęczowej inskrypcje datują i personalizują fundację. Dane te dopełnia legenda epitafijna portretu trumiennego donatora. Mówi ona, że ten zmarły w wieku 104 lat dobrodziej, nadal żyje w kościele w glorii nieśmiertelnej sławy.

SŁOWA KLUCZOWE: Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian, świątynia quasi-przysłupowa, Brody Poznańskie, Piotr Kurowski h. Lubicz, portret trumienny.

A GLOSS ABOUT A CERTAIN 17TH-CENTURY WOODEN CHURCH IN GREATER POLAND THAT BECAME A MONUMENT TO THE “IMMORTAL FAME” OF THE 104-YEAR-OLD

ABSTRACT: Erected in 1673, a wooden church in Brody Poznańskie is characterized by its original quasi-timber construction system, plan in *modum crucis*, carpentry decoration of the detail with commemorative inscriptions and unique source material, revealing a pattern adopted for the temple and the original architectural face and furnishings. Incorporated into the decoration of the portals and the rood beam, the inscriptions date and personalize the foundation. This data is complemented by the epitaph legend of the donor's coffin portrait. It says that this benefactor, who died at the age of 104, still lives in the church in the glory of immortal fame.

KEYWORDS: wooden church with a doubled wall structure, quasi-timber temple, Brody Poznańskie, Piotr Kurowski of the Lubicz coats of arms, coffin portrait.

Translated by dr Joanna Szczepańska-Wloch

W 1673 r. wzniesiono w Brodach Poznańskich nowy drewniany kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła¹. W obecnym kształcie, to budowla orientowana typu salowego, ze zintegrowaną partią prezbiterialną o poligonalnym zamknięciu, z zakrystią od północy, parą bliźniaczych kaplic zestrojonych *in modus crucis* („transeptowo”) z korpu- sem, wieżą od zachodu (przylegającą do korpusu na całej jego szeroko- ści, z kruchtą w przyziemiu) oraz kruchtą boczną od południa (il. 1-2). Korpus i kaplice kształtuje osadzony na ceglanej podmurówce zdwo- jony system konstrukcyjny ścian obwodowych, konfigurujący (w sze- rokości ściany) dwa autonomiczne, ustawione obok siebie ustroje: wieńcowy i obiegający go – szkieletowy (bez wypełnienia). Zespólna ze szkieletem wieża ma konstrukcję słupowo-ramową, kruchta boczna – szkieletową, zakrystia – murowaną (z cegły)².

Równej wysokości ściany korpusu i kaplic kryje strop z deskowym pułapem dolnym³. Zachodnią partię wnętrza korpusu zajmuje empora chóru muzycznego na dwóch słupach. Kaplice otwierają półkoliste arkady (z archiwoltami na ozdobnych konsolkach). W liniach zwę- głowania bierwion kaplic, strop korpusu wspierają snycersko opraco-

¹ Parafia w Brodach należy do najstarszych w diecezji poznańskiej. Od początku kościół parafialny nosił wezwanie św. Andrzeja Apostoła, rozszerzone w późnym średniowieczu do tytułu śś. Andrzeja i Marii Magdaleny, co uwzględnia już *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego (1510); J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj*, Poznań, 1964, s. 461. Współcześnie, za Janem Korytkowskim oraz Stanisławem Kozierowskim, akcentuje się wezwanie pierwotne (św. Andrzeja); J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis [...]*, cz. B: *Archidioecesis Posnaniensis*, Gniezno, 1888, s. 141; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1935, s. 35.

² Elewacje wszystkich segmentów założenia licują deski szalunku (w układzie pionowym). Korpus, kaplice i kruchtę boczną kryją dachy dwuspadowe poszyte gontem. Zakrystię osłania dach pulpitowy, także pod gontem. Niską wieżę o dwóch uskoko- wych kondygnacjach, wieńczy obłożony blachą cebulasty dach z przeźroczą i wielo- boczną latarnią z cebulastym hełm ze sterczyną (z gałką i krzyżem). Dachy korpusu i kaplic kształtuje więźba storczykowa. Belki wiązarowe (stropowe) spoczywają na oczepach obu systemów konstrukcyjnych ścian. Zachowane na belkach wiązarowych i elementach konstrukcyjnych więźb ciesielskie znaki montażowe tworzą spójny, ciągły system: cyfr rzymskich (od płn.) i nacięć pilastych (od pdn.).

³ Strop kryje także kruchtę boczną (z deskowym pułapem dolnym) oraz kruchtę pod- wieżową (z deskowym pułapem górnym); murowaną zakrystię przesklepiono kolebką z lunetami.

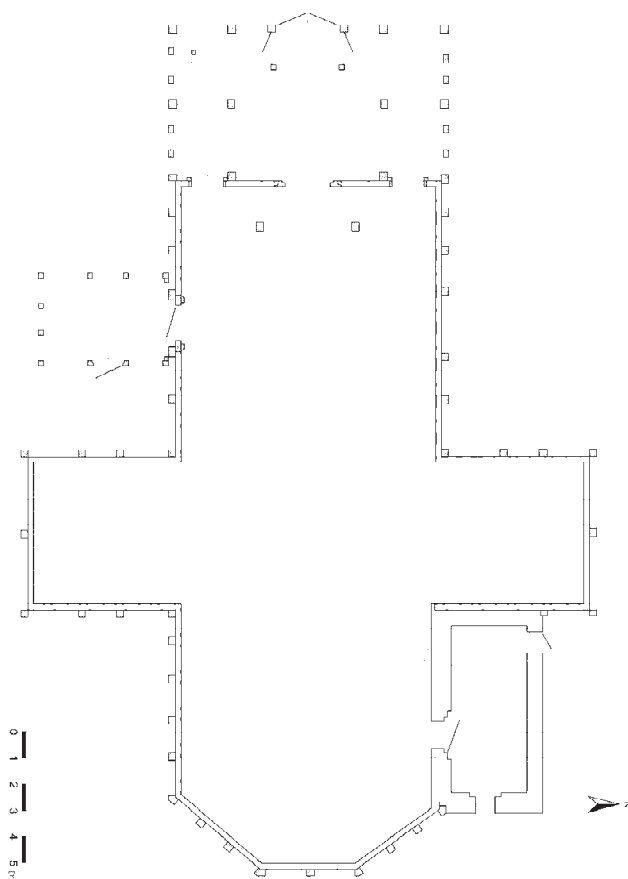
wane (ornamentyką w duchu manieryzmu) belki podciągów, osadzone na „kotarowo” uformowanych konsolach⁴. Tuż pod wspornikami podciągu wschodniego wewnątrz korpusu przecina (stęża) rozpora, pełniąca rolę belki tęczowej (il. 3). Przybrana – podobnie jak belki podciągów – bogatą dekoracją ornamentalną o stylistycznych cechach manieryzmu⁵, stanowi podstawę rzeźbiarskiej grupy Ukrzyżowania (o której będzie jeszcze mowa). Jej boczną powierzchnię (od strony ołtarza głównego) pokrywa wydlutowana inskrypcja: G: D: PETRUS KURROWSKI SUPREMUS HUIUS FABRICÆ BENEFACITOR QUIA PLUSQUAM MILLE FLORENOS EI DONAVIT HIC SEPULTUS ANNO DNI 1673 REQUIESCIT (il. 4). Ściany korpusu i kaplic koronuje profilowany gzyms z reliefowym pasem ornamentalnych form (zblizonych do repertuaru belki tęczowej). Podobne motywy zdobią także oboknia oraz portale – główny (zachodni) i boczny (południowy). Wewnętrzne krawędzie portalu zachodniego strzępią głęboko cięte esowate formy; w jego nadprożu widnieje dekoracyjnie wydlutowana data: ANNO DOMINI M:DC:LXXIII (il. 5). Snycersko opracowany portal południowy obiega sekwencja: JOANNES STANISLAUS JĄBŁONSKI PAROCHUS: BRODENSIS OPE: BENEFACITORUM AEDIFICAVIT (il. 6).

Do 2009 r. kościół w Brodach przedstawiano jako typową dla naszego obszaru budowlę „zrębową”⁶. Ocenę tę krytycznie zweryfikowały

⁴ Dolną powierzchnię podciągów formuje szlak esownic; boki wypełnia ornament perelkowy i paciorkowy. Wsporniki podciągów tworzą zespolone i dekoracyjnie ukształtowane ostatki górnych bierwion kaplic.

⁵ Na manierystyczny repertuar motywów ornamentalnych ciesielskiego detalu architektonicznego kościoła w Brodach, pierwszy zwrócił uwagę M. K o r n e c k i, *Niderlandyzm a architektura drewniana w Polsce*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Toruń, grudzień 1992*, Warszawa 1995, s. 319.

⁶ „Zrębowy” status kościoła w Brodach utrwalił, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. R u s z c z y Ń s k a, A. S ł a w s k a, z. 14: *Powiat nowotomyski*, oprac. R. L i n e t t e, E. L i n e t t e, Warszawa 1969, s. 1. Kwalifikacja ta odrzucała spostrzeżenie Juliusa Kohte (z 1895 r.): „Die Umfassungswände sind in Fachwerk hergestellt, aufsen mit Brettern, innen mit Bohlen verkleidet, welche sich an den Ecken nach Art des Blockbaues über schneiden” („Ściany obwodowe wzniesione w konstrukcji fachworkowej, od zewnątrz odeskowane, wewnątrz wyłożone dylami, które są na narożnikach powiązane na sposób budowli zrębowych” – tłum. autora); J. K o h t e, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. III: *Die Landkreise des Regierungsbezirks Posen*, z. 1, Berlin 1895, s. 73. W polskoję-

Il. 1. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673.
Rzut. Pomiar i oprac. Aleksander Jankowski

zycznej literaturze przedmiotu z oceną J. Kohtego korespondowały jedynie lakoniczne uwagi o konstrukcji kościoła w Brodach Adama Miłobędzkiego (z 1980) i Marii Strzałko (z 1993). A. Miłobędzki w monografii XVII-wiecznej architektury polskiej, podnosząc kwestię układów przestrzennych świątyń drewnianych i w tym kontekście przywołując kościół w Brodach, dodał *en passant*, że jest to budowla „o mieszanej konstrukcji zrębowo-szkieletowej”; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 336. Z kolei M. Strzałko, w artykule poświęconym dziejom wsi Brody, scharakteryzowała istniejący tu kościół jako: „budowlę orientowaną, drewnianą o konstrukcji zrębowej i szkieletowej, oszalowaną”; M. Strzałko, *Brody*, „Kronika Wielkopolski”, 1993, nr 1, s. 94.

opublikowane przez piszącego te słowa wyniki badań architektonicznych, identyfikujące w strukturze ścian obwodowych dwa autonomiczne, zestawione obok siebie (w odległości od kilku do kilkunastu cm) ustroje ciesielskie – zrębowy i szkieletowy, zespolone w funkcji dźwignia dachu⁷. Podwojona konstrukcja nośna więźby dachowej (il. 7) łączy kościół w Brodach z rozwiązaniami ciesielskimi wcześniej rozpoznanymi jedynie w wiejskim i małomiasteczkowym budownictwie świeckim (mieszkalnym i gospodarczym), określanymi w nauce pojęciem „przysłupa pozornego” (*unechte Umgebände*)⁸. Ustalenia te zasadniczo zmieniły rangę świątyni. Zdwojona koncepcja nośna dachu, realizowana w budowlach sakralnych, inaczej niż w świeckich i z tego powodu wyodrębniona mianem quasi-przysłupa⁹, uczyniła z kościoła w Brodach ważne ogniwo poznawcze nie uwzględnianych wcześniej w architekturze sakralnej systemów konstrukcyjnych. W tej roli szczególną dystynkcję nadaje świątyni unikatowy materiał archiwalny, ujawniający realia powstawania „fabryki”, wzorzec przyjętych rozwiązań architektonicznych, pierwotne oblicze architektoniczne (z technicznymi szczegółami zdwojonej konstrukcji ścian¹⁰) oraz pierwsze wyposażenie.

⁷ A. Jankowski, *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian*, Bydgoszcz 2009, s. 165-168 (tu też literatura wcześniejsza odnosząca się do kościoła w Brodach).

⁸ Tamże (R. *Teoria budowli przysłupowej*), s. 64-74. Pojęcie „przysłup pozorny” jest polskim odpowiednikiem niemieckiego *unechte Umgebände*. W rodzimej literaturze przedmiotu podobne rozwiązania w świeckim budownictwie wiejskim i małomiasteczkowym określone są terminem „przysłup uproszczony” lub „przysłup w szerszym rozumieniu”.

⁹ Na obszarze Polski przetrwało kilkanaście XVII-XVIII w. quasi-przysłupowych kościołów drewnianych; zob. A. Jankowski, *Osiemnaście wiekowe kościoły przysłupowe i quasi-przysłupowe w dolinie Noteci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), R. 53, 2005, nr 2, s. 147-180; Tenże, *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian*, passim (zwłaszcza, s. 64-74, 101-117).

¹⁰ Termin „zdwojona konstrukcja ścian” wprowadził do literatury przedmiotu autor tych rozważań; A. Jankowski, *Drewniany kościół w Gąsawie. Uwagi o podwójnej konstrukcji ścian w architekturze sakralnej*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 155-194. Inspiracją były sformułowania stosowane w archiwalnych opisach świątyni, w których strukturze ścian obwodowych dostrzegano konstrukcję wieńcową otoloną szkieletową, np. „Kościół ... jest drewniany, na węgiel budowany, z podwójnymi ścianami, wewnątrz z blochów, zewnątrz zaś w rygle, wokoło obite tarciami”; Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego (dalej: KA II), *Opis kościoła parafialnego oraz budynków i majątku do kościoła i beneficjum należącego we wsi Błociszewo...*, sygn. KA II 78/2 (b. pagin.).

Il. 2. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Bryła, widok od południa, fot. Aleksander Jankowski

Il. 3. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Wnętrze, widok na ołtarz główny. Podciąg i belka tęczowa, fot. Aleksander Jankowski

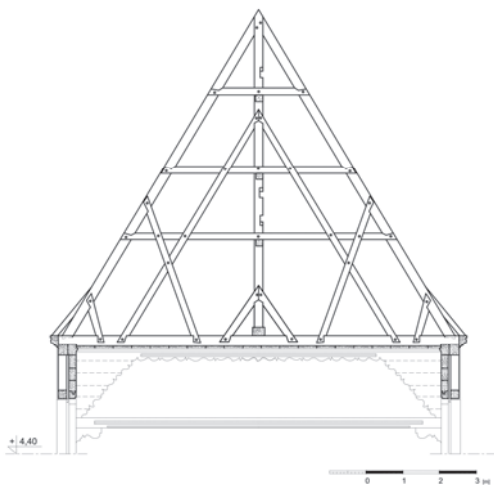
Il. 4. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Inskrypcja ciesielska na belce tęczowej (fragment), *fot.* Aleksander Jankowski

Il. 5. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Portal główny (zachodni), *fot.* Aleksander Jankowski

*Il. 6. Kościół pw. św. Andrzeja,
Brody Poznańskie, 1673.
Portal południowy,
fot. Aleksander Jankowski*

*Il. 7. Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673.
Wiązár pełny więźby storczykowej partii nawowej korpusu.
Pomiar i oprac. Aleksander Jankowski*

Analiza substancji architektonicznej kościoła w Brodach: materiału, snycerskiej dekoracji detalu architektonicznego, systemu konstrukcyjnego ścian, ciesielskich powiązań kaplic z korpusem oraz korpusu z wieżą, sposobu posadowienia belek wiązarowych, typu więźby storczykowej oraz rodzaju i układu znaków montażowych, ujawniła warsztatowo-koncepcyjną koherentność, a zarazem chronologiczną jednorodność struktury architektonicznej korpusu i kaplic (określoną ciesielską datą „1673”). Do tej pierwotnej fazy historycznej należy również słupowy układ wieży i część jego usztywnień¹¹. Młodsze są natomiast kruchta południowa oraz zakrystia, powstałe w stuleciu XVIII, w miejscu poprzednich¹².

Wynikająca z analizy substancji architektonicznej teza o metrykalnej tożsamości zrębu i szkieletu ścian założenia *in modus crucis*, zyskuje dziś jednoznaczne potwierdzenie w niewykorzystywanym dotychczas źródle, jakim jest *Inwentarz kościoła Brodzkiego*¹³, sporządzony w 1705 r. w związku ze śmiercią ks. Kazimierza Pachowicza, następcy proboszcza Jana Stanisława Jabłońskiego (utrwalonego ciesielską inskrypcją portalu południowego). W *Inwentarzu* zapisano m.in.: „Kościół w Brodach w blochy wybudowany circumcirca obwarowany w lepionkę, ta zwłaszcza od kruchty tak na kościelney iak na kapliczney ścianie poodpadała [...] Zakrystia także w blochy lepionką iak kościół opasana [...] Z boku tego kościoła to jest meridis jest kruchta w samą lepionkę”.

Stwierdzenie „kościół w blochy wybudowany obwarowany circumcirca w lepionkę” oznacza system zrębowy okolony szkieletem z wy-

¹¹ Ciesielska struktura wieży wykazuje liczne ingerencje remontowe, a jednocześnie zawiera wtórnie wykorzystane elementy starsze (sprzed 1673).

¹² Budowę murowanej zakrystii upamiętnia inskrypcja: AÑO/1731/20 MAÏ, wyrobiona w tynku nad otworem drzwiowym w północnej ścianie prezbiterialnej partii korpusu. Z kolei czas powstania kruchty bocznej dokumentuje inskrypcja ciesielska: ANNO^{DI}IHS^K1756, wydłutowana w nadprożu zewnętrznego otworu drzwiowego.

¹³ AAP, Akta Parafialne (dalej: PA), *Inwentarz kościoła Brodzkiego spisany posi fata Admodum Reverendi Casimiri Pachowicz Parochii Brodens Decani Lvovecens per Admodum R.ndos Executores*; dokument zespolony z protokołem wizytacji dekanalnej z 1682 r.: *Suppelix Ecclesiae Brodensis conferipta sub tempus Visitationis Perillustris Excellentissimi Theodori Korzeniewski Archidiaconi Pszczewensis Canonici Gnesnensis in Anno 1682*; sygn. PA 091/001 (b. pagin.).

pełnieniem strychulcowym¹⁴. Konstrukcją taką miała również ówczesna zakrystia („w blochy lepionką iak kościół opasana”)¹⁵. Natomiast uwaga o miejscowo „odpadającej lepionce” przekonuje, że początkowo, szkielet (z wypełnieniem strychulcowym) pozostawał odsłonięty¹⁶.

Znaczenie terminu „opasanie” („opaska”) w staropolskich źródłach zawierających opisy budowli drewnianych, zostało już wyjaśnione i nie budzi wątpliwości¹⁷. Stosowane w dokumentach kościelnych sformułowania w rodzaju: „kościół z opaską dookoła nie obitą”; „kościół z Blochów...wystawiony na okół opaską w wiązanie”; „kościół zbudowany w blochy z opaską; „kościół w blochy y opaski ujęte tarcicami naokoło obite” czy „świątynia drewniana, opasana na sposób pruski” – identyfikują zdojoną konstrukcję ścian, czyli ustrój wieńcowy („w blochy”) okolony („opasany”) szkieletem („wiązaniem”). Natomiast powtarzalność terminu „opasanie” w języku staropolskich opisów struktur cieśliskich¹⁸ znamionuje upowszechnioną już praktykę budowlaną.

¹⁴ Strychulec (szachulec) to wypełniająca farchy (pola między elementami konstrukcyjnymi szkieletu) struktura pionowych żerdzi (szczepki) przeplatanych słomianymi powrośkami (witkami łoży lub trzciny), obrzucana obustronnie gliną (zarobioną sieczką, w licu wygładzoną i zwykle pobieloną wapnem).

¹⁵ Odnotowujące kruchte południową określenie „w samą lepionkę” oznacza, że pierwotnie miała ona konstrukcję szkieletową z wypełnieniem strychulcowym (odwiązany w 1756 nowy szkielet kruchty pozostał bez wypełnienia, z obustronnym szalunkiem).

¹⁶ Informacja o „kościelnie tarcicami w koło obitym” pojawia się po raz pierwszy dopiero w 1828 r.; AAP, KA II, *Brody Poznańskie 1663, 1790-1835 (Stan kościoła, plebanii i budynków gospodarczych w Brodach ... 24.10. 1828 r.)*, sygn. KA II 91/01 (b. pagin.).

¹⁷ A. J a n k o w s k i, *Problemy interpretacji źródeł do dziejów budownictwa w Wielkopolsce w świetle najnowszych badań kościołów drewnianych z XVII-XVIII w.*, KHKM, R. 55, 2007, nr 2, s. 123-139; T e n ż e, *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian*, passim.

¹⁸ Terminologia źródłowego opisu świątyni w Brodach znajduje jednoznaczne odpowiedniki w rodzimym, wydanym w Krakowie traktacie architektonicznym z 1659 r. *Krotka Nauka Budownicza Dworow, Pałacow, Zamkow podług Nieba y zwyczajui Polskiego*. Anonimowy autor z pełnym przekonaniem pouczył, by w drewnianym domu pańskim: „ściany opasane i obtoczone wiązaniem były [...]. Opasanie albo z gliną zrównać, które – gdy dobry lepiarz jest – tak warowne niemal jako mur, albo też po prusku cegłą. To opasanie miałoby być, można-li, z dębiny tartej”; cytują ze współczesną edycji traktatu, *Krótką nauką budowniczą dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczajui polskiego*, opr. A. M i ł o b ę d z k i, Wrocław 1957, s. 17.

Związek architektury świątyni w Brodach z ugruntowaną tradycją ciesielską znajduje dobitne potwierdzenie w dokumencie sporządzonym ręką proboszcza Jana Stanisława Jabłońskiego w 1672 r., opatrzonym nagłówkiem: *Zrządzenie Cieśli Anno Domini 1672 die 23 Martii*¹⁹. Głosi on m.in.: „Stało się pewne postanowienie y contract nieodmienny między Wielebnym Xiędzem Janem Stanisławem Jabłońskim Plebanem Brodzkim dziekanem Lwoweckim a uczciwymi Barthoszem Henrych y Balcerem Czoherd Mieszczaninem Międzyrzeczkim na zbudowanie kościoła parskiego w Brodach, którzy się obowiązali Kościół zbudować y wystawić ze wszystkim cokolwiek należeć będzie y potrzeba, tak nakryciem szkudłami dębowymi, gozdziami żelaznymi, z szczytami tarcicami albo szkudłami obitemi, podniebieniem tarcicami podbitym, Chorem także wielkim y mniejszym dla Pozytywu tarcicami obitym, ze łamanymi tarcicami obitymi drzwiami z tarcic porządnie zrobionymi, wszędzie równo ściany pięknie heblować. A Kościół ma być taką strukturą. Chur Wielki ma bydz tak długi y szeroki iako y teraz iest, mneyszy także szeroki iako y wielki, długi na łokci dwanaście, za kaplicami w blochach, a po tym za Ołtarzem Wielkim na kształt okrętu ma bydz zawarty iako stary. Kaplice dwie po bokach w łokci dziesięć. Zakrystya także między Kościołem a kaplicą iako teraz dextra stoi, ściany tak wysokie w Kościele iako te

¹⁹ Dokument: *Zrządzenie Cieśli Anno Domini 1672 die 23 Martii* – jest częścią zespołu akt sporządzonych przez ks. Jana Stanisława Jabłońskiego w latach 1672-1673, zgrupowanych w jednym poszycie i opatrzonych wspólnym tytułem: *Fabricae Ecclesiae Brodensis Ex Dei Providentia: Benefactorum liberalitate, cura vero. A. R. Joannis Stanislai Jabłoński Brodensis Decani Foranei Lwowecensis incepta Anno Domini 1672; AAP, PA, sygn. PA 091/002, k.1-16v. Oprócz Zrządzenie Cieśli, poszyt zawiera: – Zrządzenie Pilarzy za rzezanie Blochów Anno Domini 1672 die 8 Aprilis; – Pro hac Fabrica Benefactores Liberales [Paroches?] Gnesi, Nobiles ac Magnifici...; – Pecunia pro eadem fabrica a letevalibus Gneris a Magnificis dnīs ... factoribus promissa; – Precepta Pienędzy na Kościół Anno 1672; - Expensa na potrzeby budynku tegosz Kościoła (1673). Do dokumentu *Zrządzenie Cieśli* odwołał się w 2014 r. Jakub Łukaszewski w artykule opublikowanym na łamach internetowego czasopisma „Turystyka Kulturowa”; J. Ł u k a s z e w s k i, *Analiza historycznych, architektonicznych i turystycznych walorów kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja Apostoła w Brodach Poznańskich*, „Turystyka Kulturowa”, 2014, nr 2, s. 26-28, www.turystykakulturowa.org. Wniosek z przytoczonego w przypisie źródła (w swobodnej transkrypcji na „współczesną polszczyznę”), jak też sposób jego odnotowania, budzą zastrzeżenia, skłaniając do krytycznej recenzji, z której w tym miejscu rezygnuję. Dokument przytaczam w oryginalnym brzmieniu.*

choc blochem wysze. Drzwi wedle woley PP Archytectow, y okna, filary także z podciągim ieżeli ich potrzeba będzie dla mocy dać powinni będą. Przyciesie także pod ten Kościół dobre y warowne dać powinni będą dębowe. Dzwonnicę starą do Kościoła dobrze przysadzić y oną nowo nakryć y nowe kozły na niey. Zwieszkę na Kościele przystoyną dać y znaczną y warowną. In summa ze wszystkim zawarciem co się tycze roboty ciesielskiej ten Kościół submituią się wystawić y oddać obadwa: na który to Kościół drzewo z boru sobie obrobić będą powinni. A tą robotą obiecuią za pomocą Bożą wystawić iako nayprzystoyniey y skończyć Sub Simili vadio niżey opisaney płacy od której roboty postępnie są im takowe myto. Pieniedzy złotych Polskich monet currentis ośm set pięćdziesiąt [...]”²⁰.

Tekst o cechach kontraktu budowlanego kończy wykaz wymienionych w preambule osób: „X. Jan Stanisław Jabłoński Pleban Brodzki / dziekan Lwowecki mpp / Ich Bertholomeus Genrich / Undt Ich Ballttaser Czacherdt / von Messertz untter schreiben”²¹. Brakuje jednak podpisów wykonawców, co stawia pod znakiem zapytania udział wskazanych cieśli w budowie świątyni²². Niemniej, wyłożona przez ks. Jabłońskiego koncepcja architektoniczna zrealizowana została. Powstała budowla salowa („Chur Wielki ma bydz tak długi y szeroki iako [...] mneyszy także szeroki iako y wielki”), z zamkniętą poligonalnie partią prezbiterialną („za Ołtarzem Wielkim na kształt okrętu zawartą”), z kaplicami („dwie ma po bokach”), zakrystią („miedzy Kościołem a kaplicą... dextra”) oraz dzwonnicej („starą do Kościoła dobrze przysadzoną”).

Wśród szczegółowych wytycznych ks. Jabłońskiego symptomatyczny jest brak wskazówek do rozwiązań konstrukcyjnych ścian i więźb, determinujących zakres prac i koszty ciesielskiego przedsięwzięcia.

²⁰ Dalej wymienione są naturalia: „Żyta Ćwiercien dwadzieścia y cztery. Piwa beczek trzydzieści. Jeczmienia Ćwiercien ośm, Pszenice Ćwiercien cztery, Grochu Ćwiercien trzy. Połci ośm, Sadeł trzy, Brokow ośm, Masła rozmiarow dwadzieścia, Gomółek kop pięć, Soli szczecińskiej mialkiewy beczka iedna, Kapusty beczka iedna, Siemienia Inianego wiertelci dwa. Na każdy piątek na ryby groszy sześć”; AAP, PA (Zrządzenie Cieśli...), sygn. PA 091/002, k. 2-2v-3.

²¹ Ibid., k. 3.

²² Możliwe, że dokument, sporządzony własnoręcznie przez proboszcza Jabłońskiego (mpp = manu propria) jest wstępną (nieformalną) propozycją kontraktu lub jego odpisem.

Te *experssis verbis* nieobecne kwestie z pewnością rozstrzygały powtarzane często odniesienia do architektury tzw. „starego” kościoła. Jednoznaczne zalecenia czy wręcz nakazy w rodzaju: „ma bydz [...] iako i teraz jest”; „ma bydz zawarty iako stary”; „ma bydz iako teraz stoi”, pozwalają przyjąć, że „kościół w blochy wybudowany circumcirca obwarowany w lepionke” odwzorowywał zdwojoną konstrukcję ścian wcześniejszej świątyni. Taki wniosek narzucają też wskazówki dotyczące kaplic i lokalizacji zakrystii. Wynika z nich, że także typ założenia przestrzennego (z kaplicami *in modum crucis*) miał wzorzec w „starej” świątyni. Trzeba przy tym zauważyć, że „krzyżowy” układ kaplic kościoła w Brodach jest wręcz modelowym odpowiednikiem „inżynierskich” rozwiązań konstrukcyjnych zalecanych w tym czasie w traktacie Bartłomieja Nataniela Wąsowskiego²³. W polskojęzycznym przekładzie tego dzieła²⁴, czytamy: „Figura budynku drewnianego należy aby była wielu angułów y ścian krótkich [...] bo ściany długie łatwo się nachylą na bok który y upadają. Krótkie zaś y częstymi angułami albo łamaniem dobrze zbite swemi wrębami mocniej prosto stoją[...] Tak się bowiem mają dwie ściany w angule mocno spoione iako mąż na dwu rozszerzonych nogach stojący. Dla tego bardzo dobrze na krzyż stawiać z wybiegami kaplic za linią ścian [...] aby angułami mocniej się trzymały”²⁵. Taka argumentacja pożytków stosowania „angułów” znamionuje wiedzę płynącą (tak jak w przypadku *Krótkiej nauki budowniczej*) z ugrun-

²³ [Bartholomaeus Nathanael Wasowski] *Calliteclonicorum seu de pulchro architecturae sacrae et civilis compendio Collectorum liber unicus*, Posnaniae 1678. https://www.europeana.eu/en/item/9200332/ABO__2BZ177426304 [dostęp 16.04.2023].

²⁴ [Bartholomaeus Nathanael Wasowski], *Kalitektoniki albo o piękności architektury kościelnej i świeckiej krótkiego zebrania księga jedna na wygodę y zazywanie matematyki słuchających w poznańskim Collegiūm Societatis Jesu albo w niej się egzercytujących, z pozwoleniem starszych wydana roku 1678, a na polskie przełożona roku 1728*; <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/22021/edition/21732?language=pl> [dostęp 16.04.2023]. Autor przekładu pozostaje anonimowy. O obu wersjach dzieła Bartłomieja Nataniela Wąsowskiego, por. J. Baranowski, *Bartłomiej Nataniel Wąsowski, teoretyk i architekt XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; A. Małkiewicz i z, *Architekt Bartłomiej Nataniel Wąsowski – teoretyk i praktyk: uwagi na marginesie monografii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 399. Prace z Historii Sztuki”, 1977, t. 10, z. 14, s. 73-88.

²⁵ [Bartholomaeus Nathanael Wasowski], *Kalitektoniki albo o piękności architektury kościelnej i świeckiej...* (R. 6: *O abrysach Architektonickich y kościołów y budynków świeckich*; Paragraf 2: *O abrysach kościołów. Przydatek o kościołach drewnianych*), s. 70.

towanej już praktyki ciesielskiej²⁶, której przejawem mogło być założenie *in modum crucis* „starego” kościoła w Brodach. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że gwarantująca stabilność konstrukcyjną ciesielska koncepcja „stawiania na krzyż kaplic” współgrała z ideową wymową krzyżowego planu świątyni (powszechnego w budownictwie monumentalnym)²⁷. Zatem, „transeptowe” rozwiązanie przestrzenne kościoła w Brodach (z 1673), nie było „nowością” – co przyjęto nauce²⁸ – lecz wyrazem stosowanej (utrwalonej) w drewnianej architekturze sakralnej praktyki. Jej potwierdzeniem był także nieistniejący dziś kościół drewniany z kaplicami *in modum crucis* w wielkopolskim Popowie Kościelnym, wzniesiony w 1629 r. (z fundacji Stanisława Zagórskiego)²⁹, zastąpiony w 1720 obecnym, także drewnianym (o zdwojonej konstrukcji ścian), również z parą bliźniaczych („transeptowych”) kaplic³⁰.

²⁶ Adam Miłobędzki ocenił nawet architektoniczne porady Wąsowskiego w kategoriach eklektyzmu i lokalnego tradycjonalizmu; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 53-54.

²⁷ Murowany pierwowzór zrealizowanego w Brodach założenia z kaplicami *in modum crucis* zasugerował, A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 336. Problem zbliżonych do kościoła w Brodach jednoprzestrzennych założeń krzyżowych w polskiej architekturze monumentalnej rozpatruje m.in. A. Grzybowski, *Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce*, [w:] Tenże, *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 7-38 (tam też wcześniejsza literatura); K. J. Czyszewski, M. Walczak, *O średniowiecznych wzorach nowożytnych kościołów z kaplicami in modum crucis na ziemiach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sztuka dawnej Ziemi Chełmskiej i województwa belskiego*, red. P. Kraśny, Kraków 1999, s. 25-37.

²⁸ Zastosowane w Brodach w 1673 r. rozwiązanie z kaplicami *in modum crucis*, za nowatorskie uznali: A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 336; R. Brykowski, *Wielkopolskie kościoły drewniane*, Poznań 2001, s. 47. Do pionierskich zaliczył założenie krzyżowe kościoła w Brodach także Cz. Kraśny, *Centralne drewniane kościoły barokowe*, „Biuletyn Historii Sztuki” (dalej: BHS), R. 21, 1959, nr 1, s. 116.

²⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Acta Consistoris (dalej: A Cons.), *Acta Visitationis ...Stanislaum a Lipe Lipski i.v.d., Archidiaconum Gnesnensem Praepositum in Chocz Lipsicensi accurate & diligenter factae, sub anno 1692 inchoatae; absolutisque quinque decanatus ad initium anni 1697, ...tandem anno 1699 expeditae*, sygn. A Cons.E6, k. 114; A. Janowski, *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian*, s. 269.

³⁰ Obecny kościół w Popowie Kościelnym powstał z fundacji proboszcza Stanisława Łebczyńskiego (Łepczyńskiego); A. Janowski, *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian*, passim (zwłaszcza, s. 269-273).

Zastosowana w wytycznych ks. Jabłońskiego forma czasu teraźniejszego („ma bydz [...] iako i teraz jest”; „ma bydz iako teraz stoi”) dowodzi, że w roku 1672 budowla wskazywana jako wzorzec – „stara świątynia” – ciągle istniała. To zaś przeczy stwierdzeniu Józefa Łukaszewicza (a za nim literatury przedmiotu), że powodem wzniesienia w roku 1673 „nowego” kościoła w Brodach była pożoga poprzedniego³¹. *Zrządzenie Cieśli* i inne dokumenty sporządzone przez proboszcza Jabłońskiego w latach 1672-1673³² każą założyć, że kres „starej” świątyni przyniosła jej rozbiórka, zapewne zsynchronizowana z uruchomieniem placu ciesielskiego świątyni „nowej”. Nie wiadomo ile lat miała owa „stara” budowla i w jakim była stanie technicznym. Protokół wizytacji biskupiej z 1641 r. mówi o jej „dobrym dachu”³³, ale sytuacja ta mogła ulec zmianie w burzliwych latach 50. XVII stulecia.

Kościół – jak mówi inskrypcja portalu południowego – „Jan Stanisław Jabłoński proboszcz brodzki majątkiem benefaktorów zbudował”³⁴. Była to więc fundacja zbiorowa, z tym że zdominowana – jak dowodzi komemoratywa na belce tęczowej – szczodrością Piotra Kurowskiego „największego tej fabryki dobroczyńcy” i z tej racji uhonorowanego pochówkiem w świątyni i godnym tu upamiętnie-

³¹ J. Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny kościołów*, s. 426. Józef Łukaszewicz przyjął, że kościół: „od samego początku z drzewa stawiany podlegał częstym ruinom i pożarom. I tak pogorzał w drugiej połowie 17. wieku. Wystawiony w miejsce jego nowy, także z drzewa, poświęcił około 1670. Maciej Kurski, sufragan poznański”. Uczony argumentował swoje stanowisko zapisami protokołu wizytacji z 1725 r. Jednak protokół nie informuje o pożarze „starego” kościoła (AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum (dalej: BP-AV), *Visitatio Archidiaconatus Pszczewensis A Francisco Libowicz Canonico Posnaniensi de mandato Joannis Joachimi de Szczekarzewice Tarlo Episcopi Posnaniensis a 1724-1725 peracta*, sygn. AV22). Krytycznie do założenia Łukaszewicza odniósł się także, J. Ł u k a s z e w s k i, *Analiza historycznych, architektonicznych i turystycznych walorów...*, s. 27.

³² *Fabricae Ecclesiae Brodensis Ex Dei Providentia...* AAP, PA, sygn. PA 091/002, k. 1-16v; wykaz dokumentów, zob. przypis 19.

³³ AAP, BP-AV, *Visitatio Decanatum Czarnków et Oborniki Archidiaconatus Posnaniensis atque Decanatum Grodzisk, Lwówek et Zbąszyń Archidiaconatus Pszczewensis a Joanne Braniecki Archidiacono Pszczewensi Administratore Episcopatus Posnaniensis eiusque Commissariis Andrea Swinarski et Felice Mietlicki canonicis Posnaniensibus a 1640 i 1641 peracta*, sygn. AV10, k. 273.

³⁴ Podobną sekwencję zawierała inskrypcja zaginionego dziś portretu trumiennego ks. Jabłońskiego (zm. w 1674). Konterfekt proboszcza odnotował w wyposażeniu kościoła w Brodach Józef Łukaszewicz, przytaczając tekst legendy; J. Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych*, s. 427.

niem. To ciesielsko udokumentowane zaangażowanie Piotra Kurowskiego wymownie potwierdza epitafijna legenda jego portretu trumiennego (il. 8-9). Eksponowany do dziś w kościele konterfekt komunikuje (na rewersie), że: GNŌSUM DÑUM PETRUM DE KUROWKO KUROWSKI / ...QUI CUM / GENUS LUBICIORUM SORTITUS FUISSET NOBILLISSIMUM / MERITIS ET SENIO GRAVIS VIRTUTI IMMORTUUS / DOCUIT / IMMORTALITATEM VITAM MERITUS POSSE MORI / VIVIT TAMEN / ETIAM NUNC IN ECCLESIA BRODENSI BENEFACOR SUPERSTES / IN CUIUS FABRICAM CUM ULTRA FLORENOS MILLE EXPENDISSET / IMMORTALIS SUÆ FAME EXTITIT FABRICATOR / IULIUS EUM TERRIS ERRIPUIT CÆLO INTULIT DIE 7 MA IVLII / ANNO CHRISTI 1673. ÆTATIS CENTISIMO QUARTO...³⁵. Zresztą hojność 104-letniego mogła ostatecznie nawet trzykrotnie przewyższać sumę 1000 florenów. Wskazuje na to zapis proboszcza Jabłońskiego, mówiący, że na budowę kościoła „JMć Pan Piotr Kurowski obiecał dać florenów 3000”³⁶. Zobowiązanie mogło zostać spełnione,

³⁵ „Szlachetny pan Piotr z Kurówka Kurowski... losem wybrany z rodu najszlachetniejszych Lubiczian... Nieśmiertelny w zasługach i cnocie i poważny z racji wieku nauczał, że mając nieśmiertelne życie może zasłużenie umrzeć. Żyje jednak jeszcze teraz w kościele w Brodach jako benefaktor. Za życia wpłacił do skarbu kościelnego 1000 florenów, stał się sprawcą swej nieśmiertelnej sławy. Lipiec porwał go z ziemi i zaniósł do nieba dnia siódmego roku Chrystusowego 1673 w wieku 104 lat...; Tłum. autora, z wykorzystaniem przekładu Katarzyny Kasprzak-Pedy; *Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, red. J. Dziubkowska, Poznań 1996, s. 100-101. Benefaktorskiego zaangażowania Piotra Kurowskiego w budowę kościoła (z 1673), udokumentowanego inskrypcją ciesielską i legendą portretu trumiennego nie uwzględniła *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*; w haśle „Brody” stanowczo wiąże fundację kościoła z rodziną Brodzkich: „Kościół parafialny fundacji rodziny Brodzkich, herbu Łódzia”; M. St. [Maksymilian Studniarski], *Brody*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, Br. Chlebowski, Wł. Walewski, Warszawa 1888, s. 375. Autor hasła nie uwzględnił zmian własnościowych majątności brodzkich, od początku XVI w. systematycznie przejmowanych z rąk Brodzkich przez Bukowieckich h. Drogosław, którzy z kolei – w pierwszych latach XVII w. – zbyli je na rzecz Marszewskich h. Rogala; *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku. Monografie*, Kórnik-Poznań 1995-2004, s. 200, 254-257, 476-477; <http://teki.bkpan.poznan.pl/index-monografie.html> [dostęp 16.05.2021]; M. Strzałko, *Brody*, s. 83.

³⁶ *Pecunia pro eadem fabrica a latevalibus Gnesis ac Maginificis dñis... factoribus promissa* (1672 r.); AAP, PA, Brody, sygn. PA 091/002, k. 6. W tym samym doku-

a środki wykorzystane na wystrój i wyposażenie świątyni, finalizowane po śmierci Piotra Kurowskiego przez jego naturalnych plenipotentów – synów Andrzeja i Wojciecha (wymienianych w dokumentach *Fabricae Ecclesiae Brodensis*)³⁷.

Wraz ze śmiercią ks. Jana Stanisława Jabłońskiego (w sierpniu 1674) kościół w Brodach stracił skrupulatnego „kronikarza”. Następca – ks. Kazimierz Pachowicz, nie pozostawił żadnej relacji z procesu zarządzania kościoła. Jego trzydziestoletnią posługę upamiętniły jedynie: lakoniczna nota epitafijna portretu trumiennego³⁸ oraz cytowany już *Inwentarz kościoła Brodzkiego spisany posi fata Admodum Reverendi Casimiri Pachowicz[...]*³⁹. Ale też to właśnie rzeczony *Inwentarz* utrwalił obraz wnętrza nowo wzniesionej świątyni. W tym czasie jest ona: „w sobie wszystek wymalowana [...]. Ołtarzy ma 6. Wielki snycerską robotą rżnięty zielono malowany [...]. Sam ołtarz wymurowany, konsekrowany, na nim cyborium na zamek czerwono wymalowane, sztuki są wyłączone. Posadzka z cegieł dobra przez kościół położona. [...] In me-

mencie ks. Jabłoński zapisał: „JMć Pan Stanisław z Burzenina Marszałski [obiecał] flo 300 / Pan Jan dał dwie recognicye to iest JMości Paniey Maryanny Manieckiey na złotych 260 / JMości Jana Manieckiego na złotych 60”; *ibid.*, k. 6. W innym – proboszcz brodzki zanotował: „JMość Stanisław na Tucznie Tuczyński Podkomorzy Poznański obiecał mi sosien na blochy pięćdziesiąt na mieyscu. Nad Mniszkiem zaś przy granicy Nowotomyskiej drzewa co potrzeba na belki, kozły, murłaty, wiązanie... z łaski swoiey pozwolił. JMć Pan Wojciech Trompczyński dziedzic na Lwówku darował mi kopę drzewa na blochy calibri po prostu iakiego będzie potrzeba. Te kope wszystko wziętem w sosnach grubych na blochy. [...] JMość Pan Stanisław na Chełmie Chełmski starosta Pobiedziski dębów ośm dał po tym dwanaście. ...Dał też drzewo Pan Piotr Adam ze Bnina Opaliewski podkomorzy”; *Pro hac Fabrica Benefactores Liberales Paroches Gnęsi Nobiles ac Magnifici... et alii fidelas denoti hec mihi proviserunt Inprimis*; AAP, PA, Brody, sygn. PA 091/002, k. 5-5v.

³⁷ Synów Piotra Kurowskiego wymienia ks. Jan Stanisław Jabłoński w dwóch dokumentach zespołu *Fabricae Ecclesiae Brodensis Ex Dei Providentia...* Pod tytułem: *Precepta Pieniędzy na kościół Anno 1672*, zanotował: „Pan Piotr Kurowski przez syna Andrzeja Kurowskiego dał 500”. Natomiast w dokumencie: *Pecunia pro eadem fabrica a latevalibus Gnesis ac Maginificis...*, zapisał: „Panowie Kurowscy Andrzej i Wojciech na przyciesie pod wszystkie kościoły dali też drewno”; AAP, PA, Brody, sygn. PA 091/002, k. 5, 12.

³⁸ Portret odnotował w kościele w Brodach Józef Łukaszewicz; inskrypcja epitafijna brzmiała: *A.R.D. Casimirus Pachowicz Decanus Lwowecensis Parochus Brodensis obiit Anno Domini 1705 die 20. Aprilis. Requiescat in pace* [sic!]; J. Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych*, s. 427.

³⁹ AAP, PA, sygn. PA 091/001 (b.pagin); pełny tytuł, zob. przypis 13.

dio samego kościoła jest belka na której krucyfiks rżnięty na krzyżu, figury dwie pod nim, z jednej strony Beatissima a z drugiej Święty Jan. W kaplicy od ambony jest ołtarz ś. Andrzeja rżnięty snycerską robotą czarno wymalowany. Sztuki są miejscami wyłoczone. Obraz ś. Andrzeja na płótnie malowany, na górze obraz Beatissimy. W tejże kaplicy jest ołtarz Krzyża Świętego. Sama figura jest rżnięta na krzyżu. Ołtarz także snycerską robotą rżnięty czarno wymalowany, miejscami sztuki wyłoczone. [...] Ołtarz czwarty Antoniego ś. jest w Chorze Wielkim przy ścianie kościelnej. Ś. Antoniego obraz na drzewie. Ołtarz zaś wszystkich wyłocony. W Wielkim Chorze in medio tego kościoła wisi lichtarz mosiężny. Kaplica druga także wymalowana, pod tą jest sklep [...]. W tej kaplicy Ołtarz Immaculaty Conceptionis czarno wymalowany. W nim obraz Beatissimy na płótnie. Ołtarz Marii Magdaleny snycerską robotą rżnięty, czarno malowany. Sztuki y osoby są miejscami złocone. [...] In medio Wielkiego Choru jest baptysterium snycerską robotą wyłocane⁴⁰.

Być może część wyposażenia przeniesiono ze „starego” kościoła (skoro ten nie spłonął). Niewątpliwie świeżej daty była do dziś istniejąca w świątyni rzeźbiona grupa Ukrzyżowania na belce tęczowej (ów „krucyfiks rżnięty na krzyżu z figurami dwiema pod nim”), o walo-rach artystycznych właściwych końcowi trzeciej ćwierci XVII w. (il. 10 – na okładce bieżącego numeru NP). To jedyne w pełni zachowane świadectwo utrwalonego w *Inwentarzu kościoła Brodskiego* pierwotnego wyposażenia wnętrza⁴¹. Zarazem, grupę Ukrzyżowania, od początku zestrojoną z wykonaną na belce tęczowej memoratywą Piotra Kurowskiego, bez większego ryzyka może uznać za fundację tego właśnie benefaktora.

Materiał źródłowy nie daje podstaw, by rozstrzygać wpływ Piotra Kurowskiego (i działających w jego imieniu synów) na artystyczny charakter detalu architektonicznego i nowych, fundowanych w końcu 3 i w 4 ćwierci XVII w. elementów wyposażenia. Bez wątplenia kluczowa rola w urządzeniu kościoła i aranżacji sprzętów w przestrzeni wnętrza liturgicznego należała do proboszcza. On też decydował

⁴⁰ AAP, PA, *Inwentarz kościoła Brodskiego...*, sygn. PA 091/001 (b.pagin).

⁴¹ Z wymienionych w *Inwentarzu kościoła Brodskiego* elementów wyposażenia prawdopodobnie przetrwał obraz Madonny Apokaliptycznej z ołtarza „Immaculaty Conceptionis”, obecnie eksponowany w ołtarzu głównym. Zabiegi konserwatorskie pozabawiły jednak dzieło pierwotnych jakości artystycznych, co w zasadzie wyklucza pogłębioną analizę formalno-stylistyczną i przekonywujące datowanie.

o programie ikonograficznym i o ideowej wymowie komponentów wyposażenia i wystroju (świątyni „w sobie wszystkich wymalowanej” jak odnotował *Inwentarz*). Niemniej, gdy zestawień snycerską dekorację detalu ciesielskiego (a zwłaszcza opracowanie krawędzi portalu zachodniego i wsporników podciągów stropu), z nietypowym opracowaniem krawędzi blachy portretu trumiennego Piotra Kurowskiego, to udział rzeczono donatora (i działających w jego imieniu synów) w kształtowaniu estetycznego oblicza wnętrza raczej nie budzi wątpliwości. Osobnym zagadnieniem jest czas realizacji (materialnego urzeczywistnienia) przyjętych przez Piotra Kurowskiego oraz księdza Jabłońskiego założeń i zleceń. Finalizacja niektórych zaplanowanych dzieł mogła nastąpić już po lipcu 1673 r. (kiedy to umiera fundator), bądź też po śmierci proboszcza Jabłońskiego, który „powędrował [do Boga] Roku Pańskiego 1674 dnia 6 sierpnia”⁴².

Pierwotny charakter architektoniczny kościoła przetrwał do roku 1731, kiedy to zakrytą „w blochy lepionką iak kościół opasaną”, zastąpiła nowa, murowana. Protokół wizytacji z 1738 r. nadal mówi o pokrywającej strop i ściany dekoracji malarskiej („lucunar tabulatum pictum sicut est tota Ecclesia”)⁴³, ale była to raczej kolejna faza wystroju, zrealizowana bezpośrednio po zakończeniu prac związanych z budową murowanej zakrytą (w 1731). Gruntowna zmiana wyposażenia i wystroju wnętrza nastąpiła ok. 1760 r., kiedy to świątynia zyskała siedem nowych, rokokowych ołtarzy, wykonanych w warsztacie leszczyńskiego snycerza Jana Beckera na zamówienie podczaszego poznańskiego Józefa Cywińskiego⁴⁴. By jak najlepiej wyeksponować walory artystyczne i ideowe ołtarzy, pobielono ściany, aranżując malowidła figuralne tylko na stropie. Taki stan rzeczy odnotowuje raport wizytacji z 1777 r.: „Interna tota de albata, habet lucunar tabulatum variis ex vita sanctorum desumptis historicis adornatum”⁴⁵. Na margine-

⁴² Fragment legendy epitafijnej portretu trumiennego ks. Jana Stanisława Jabłońskiego (w tłumaczeniu autora); pełny tekst łaciński przytacza, J. Łukasiewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych*, s. 427.

⁴³ AAP, BP-AV, *Visitatio Archidiaconatus Pszczewensis a Josepho de Wierzbno Pawłowski Episcopo Niocheno Archidiacono Pszczewensi, Vicario Generali et Officiali Posnaniensi peracta 1738*, sygn. AV 25, k. 238.

⁴⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, 1969, t. 5, z. 14, s. 1-2.

⁴⁵ AAP, BP-AV, *Visitatio Generalis In Archi. Diakonatu Posnaniensi ... ex speciali Commissione Andrea Stanisłai Kostka Młodziejowski in Anno dñi 1777 mō & Antoni Onufrii de Okęcie Okęcki (...in Anno Dni 1784)*, sygn. AV31, k. 663.

się warto zauważyć, że sprawozdanie wizytacyjne z 1828 r., wzmianki o dekoracji stropu już nie zawiera (choć wspomina o „podniebieniu z tarcic”⁴⁶). Demaskuje natomiast postępującą destrukcję kościoła, który: „jest w ścianach podupadły [...] Cały pokryty szkodłem, lecz deszcz przechodzi przez dach. Wewnątrz jest posadzka z cegły znacznie wydeptana. Chór jest drewniany na dwóch drewnianych słupach oparty, na którym stojące organki o dwóch mieszkach, koniecznej naprawy czekają. Ławki są stare, złe, a konfesjonały jeszcze gorsze”. Od końca XIX w. forsowano nawet plany rozbiórki świątyni⁴⁷. Szczęśliwie budowla przetrwała, choć w latach 30. XX w. kolejnemu gruntownemu przeobrażeniu uległ estetyczny charakter jej wnętrza⁴⁸.

Quasi-przysłupowy kościół w Brodach Poznańskich zajmując należne mu miejsce w studiach nad dawnymi praktykami ciesielskimi i drewnianą architekturą sakralną długo jeszcze nie przestanie absorbować badaczy. Tym samym świątynia niezmiennie pozostaje pomnikiem „nieśmiertelnej sławy szlachetnego pana Piotra z Kurówka Kurowskiego losem wybranego z rodu najszlachetniejszych Lubiczan”.

⁴⁶ AAP, KA II, *Brody Poznańskie 1663, 1790-1835*, sygn. KA II 91/01 (b. pagin.).

⁴⁷ Kościół drewniany miał zastąpić murowany. Koncepcja wyłożona została w piśmie ks. Kajsiewicza, (wikarego kościoła brodzkiego), skierowanym 24 kwietnia 1895 r. do Konsystorza Generalnego; AAP, Konsystorz i Kuria Arcybiskupia (dalej: KA), *Brody-Budowle II 1896-1937*, sygn. KA 4114 (b. pagin.). Szerzej o planach budowy w Brodach świątyni murowanej, zob. R. P l e b a n s k i, „*Kościół przedtem tak okropny i brzydki...*” o pracach konserwatorskich w kościele pw. św. Andrzeja w Brodach w latach 1935-1940, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, 2010, t. 4, s. 64-66.

⁴⁸ W latach 1934-39 „z kapitałów pozostałych ze zdewaluowanych pieniędzy zebranych przed wojną [na budowę kościoła murowanego – A.J.]”, przeprowadzono gruntowny remont wnętrza; AAP, KA, *Brody-Budowle II 1896-1937*, sygn. KA 4114 (b. pagin.). Jak relacjonował ówczesny proboszcz ks. Edward Karwatka, ze ścian zdjęto pozostałości dawnych dekoracji ściennych, odsłaniając fakturę drewna konstrukcyjnego (bierwion zrzebu), ze stropu usunięto historyczne deski pułapu dolnego, nabijając nowe, a otwory okienne wypełniono witrażami. Następnie, „cały kościół wraz z ołtarzami wymalowano według projektu p. prof. Gosienieckiego, zatwierdzonego przez Kurię 4 XI 1935... Odrestaurowanie i wymalowanie kościoła kosztowało 10 087 zł”; AAP, KA, *Brody-Budowle II. Sprawozdanie z odnowienia kościoła w Brodach (18 XI 1936)*, sygn. KA 4114 (b. pagin.). O walorach artystycznych tej dekoracji, zob. A. J a n k o w s k i, *Malarstwo ścienne drewnianych świątyń Wielkopolski 1795-1939*, Bydgoszcz 2017, s. 100, 172. Poszerzony zakres prac renowacyjnych z lat 30. kreśli, R. P l e b a n s k i, „*Kościół przedtem tak okropny i brzydki...*” o pracach konserwatorskich..., s. 63-72.

BIBLIOGRAFIA**Opracowania**

- Krotka Nauka Budownicza Dworow, Palacow, Zamkow podlug Nieba y zwyczaui Polskiego*, Kraków 1659, <https://www.wbc.poznan.pl/publication/47214> [dostęp: 16.05.2023].
- [Wąsowski Bartholomaeus Nathanael] *Calliteclonicorum seu de pulchro architecturae sacrae et civilis compendio Collectorum liber unicus*, Posenaniae 1678, https://www.europeana.eu/en/item/9200332/ABO__2BZ177426304 [dostęp: 16.05.2023].
- [Wąsowski Bartłomiej N.] *Kaltitektoniki albo o piękności architektury kościelnej i świeckiej krótkiego zebrania księga jedna na wygodę y zazywanie matematyki słuchających w poznańskim Collegium Societatis Jesu albo w niey się egzercitujących, z pozwoleniem starszych wydana roku 1678, a na polskie przełożona roku 1728*, <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/22021/edition/21732?language=pl> [dostęp 16 maj 2023].
- Baranowski J., *Bartłomiej Nataniel Wąsowski, teoretyk i architekt XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Brykowski R., *Wielkopolskie kościoły drewniane*, Poznań 2001.
- Czyżewski K. J., Walczak M., *O średniowiecznych wzorach nowożytnych kościołów z kaplicami in modum crucis na ziemiach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sztuka dawnej Ziemi Chełmskiej i województwa białskiego*, red. P. Krasny, Kraków 1999, s. 25-37.
- Grzybkowski A., *Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce*, [w:] *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 7-38.
- Jankowski A., *Drewniany kościół w Gąsawie. Uwagi o podwójnej konstrukcji ścian w architekturze sakralnej*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 155-194.
- Jankowski A., *Osiemnastowieczne kościoły przysłupowe i quasi-przysłupowe w dolinie Noteci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 53, 2005, nr 2, s. 147-180.
- Jankowski A., *Problemy interpretacji źródeł do dziejów budownictwa w Wielkopolsce w świetle najnowszych badań kościołów drewnianych z XVII-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 55, 2007, nr 2, s. 123-139.
- Jankowski A., *Kościoły drewniane o zdwojonej konstrukcji ścian*, Bydgoszcz 2009.
- Jankowski A., *Malarstwo ścienne drewnianych świątyń Wielkopolski 1795-1939*, Bydgoszcz 2017.

- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. T. 5 Województwo poznańskie, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, z. 14 Powiat nowotomyski, oprac. R. Linette, E. Linette, Warszawa 1969.
- Kohte J., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, T. 3 Die Landkreise des Regierungsbezirks Posen, z. 1 (Posen -Ost und -West, Obornik, Samter, Grätz und Neutomischel), Berlin 1895.
- Kornecki M., *Niderlandyzm a architektura drewniana w Polsce*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Toruń*, grudzień 1992, Warszawa 1995, s. 303-325.
- Korytkowski J., *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidieceasis Gnesnensis et Posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri ecclesiis, sacellis publicis aliisque institutis hoc tempore deservientis, addita sunt nonnulla alia scitu digna cultum divinum et utilitatem cleri spectantia, praecedente serie archiepiscoporum Gnesnensium episcoporum Posnaniensium et archiepiscoporum Gnesnensium et Posnaniensium*, Gniezno 1888.
- Kozierowski S., *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1935.
- Krassowski Cz., *Centralne drewniane kościoły barokowe*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 21, 1959, nr 1, s. 115-116.
- Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. Adam Miłobędzki, Wrocław 1957.
- Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościołów, kaplic, klasztorów, szkółek parafialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, T. 1, Poznań 1858.
- Łukaszewski J., *Analiza historycznych, architektonicznych i turystycznych walorów kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja Apostoła w Brodach Poznańskich*, „Turystyka Kulturowa”, 2014, nr 2, s. 21-38, <http://www.turystykakulturowa.org> [dostęp: 16 maj 2023].
- Małkiewicz A., *Architekt Bartłomiej Nataniel Wąsowski – teoretyk i praktyk. Uwagi na marginesie monografii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki”, 1977, t. 10, z. 14, s. 73-88.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2 Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964.
- Plebański R., „*Kościół przedtem tak okropny i brzydki...*” o pracach konserwatorskich w kościele pw. św. Andrzeja w Brodach w latach 1935-1940, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski”, 2010, t. 4, s. 63-72.
- Strzałko M., *Brody*, „Kronika Wielkopolski”, 1993, nr 1, s. 82-95.
- St.M. [Studniarski M.], *Brody*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.

Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku, Monografie, Kórnik-Poznań 1995-2004, http://teki.bkpan.poznan.pl/index_monografie.html [dostęp 16 maj 2023].
Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych, red. J. Dziubkowa, Poznań 1996.

Wykaz ilustracji

- Il. 1.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Rzut. Pomiar i oprac. Aleksander Jankowski.
- Il. 2.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Bryła, widok od pd. Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 3.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Wnętrze, widok na ołtarz główny. Podciąg i belka tęczowa. Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 4.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Inskrypcja ciesielska na belce tęczowej (fragment). Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 5.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Portal główny (zachodni). Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 6.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Portal południowy. Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 7.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie, 1673. Wiązar pełny więźby storczykowej partii nawowej korpusu. Pomiar i oprac. Aleksander Jankowski.
- Il. 8.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie. Portret trumienny Piotra Kurowskiego h. Lubicz (zm. 1673). Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 9.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie. Portret trumienny Piotra Kurowskiego h. Lubicz; rewers – legenda epitafijna. Fot. Aleksander Jankowski.
- Il. 10.* Kościół pw. św. Andrzeja, Brody Poznańskie. Grupa Ukrzyżowania na belce tęczowej, ok. 1675. Fot. Aleksander Jankowski (na okładce bieżącego numeru NP).

ALEKSANDER JANKOWSKI – historyk sztuki, dr hab., profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy z praktyką urzędniczą Rejonowego Konserwatora Zabytków oraz Rzecznik Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Autor licznych publikacji z historii architektury, ciesielskich systemów konstrukcyjnych i malarstwa. Kierownik projektów badawczych zabytkowej architektury drewnianej i malarstwa ściennego realizowanych pod auspicjami Komitetu Badań Naukowych oraz w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Za ochronę zabytków i promocję dziedzictwa kulturowego uhonorowany Złotym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”.